

# مکان‌یابی، تعیین فرم و سازمان فضایی شهر کلار در سده‌های نخستین اسلامی بر اساس شواهد باستان‌شناختی

حسن کریمیان\*

دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

سارا سقایی

دانشجوی دکترای رشته باستان‌شناسی دانشگاه تهران

(از ص ۶۹ تا ۸۷)

تاریخ دریافت: ۹۲/۰۳/۲۸، تاریخ پذیرش: ۹۲/۰۵/۰۱

## چکیده

منابع تاریخی سده‌های نخستین اسلامی از «کلار» به عنوان شهری آباد و پایگاه اسپهبدان غرب طبرستان در منطقه کوهستانی و هم‌مرز دیلم، مطابق با کلاردشت در مازندران کنونی یاد کرده‌اند. این شهر در اواسط سده سوم به عنوان مرکز سیاسی قیام مردم طبرستان به رهبری حسن بن زید علوی علیه طاهریان جلوه‌گر می‌شود. با وجود اهمیت کلار در سده‌های اولیه اسلامی، باستان‌شناسانی که بقایای تپه باستانی کلار در کلاردشت را مورد مطالعه قرار داده‌اند، شواهد محکمی از استمرار حیات شهر اسلامی کلار در سطوح فوقانی تپه مذکور ارائه نکرده‌اند. اگرچه نشانه‌هایی از استمرار استقرار در عرصه و حریم این تپه باستانی در سده‌های اولیه اسلامی به دست آمد، قطر لایه اسلامی به اندازه‌ای نازک ثبت شده (۵۰ سانتی‌متر) که به هیچ‌وجه نمی‌تواند مؤید استقرار شهر قدرتمند اسلامی کلار در این مکان باشد. فرض بر آن است که فرمانروایان اسلامی کلار، نقطه‌ای را با فاصله‌ای نه چندان دور از کلار ساسانی، با قابلیت‌های خاص دفاعی و معیشتی انتخاب نموده باشند. در این مقاله برای مکان‌یابی و معرفی بقایای شهر اسلامی کلار، منابع مکتوب سده‌های نخست و میانی اسلام و نیز نتایج بررسی سیستماتیک نگارندگان مورد استفاده قرار گرفته است. نتایج روشن ساخت که محوطه‌ای با وسعتی بالغ بر ۲۵ هکتار و به نام محلی «شهردله»<sup>(۱)</sup> (Shahr-e Dele) در فاصله ۱/۵ کیلومتری محور شمالی تپه کلار و در مجاورت حریم شمالی رودخانه سردآبرود، همان شهر اسلامی کلار است. بدین ترتیب فرمانروایان اسلامی کلاردشت، شهر جدیدی را (جدای از شهر ساسانی) در منطقه احداث و مرکز حکمرانی خود ساخته‌اند.

واژه‌های کلیدی: شهرهای ساسانی، شهرهای اسلامی، شهر کلار، اسپهبدان طبرستان، علویان طبرستان

\* نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول مقاله: [hkarimi@ut.ac.ir](mailto:hkarimi@ut.ac.ir)

## مقدمه

با ملاحظه نقشه‌های تنظیمی توسط جغرافی‌دانان قرون اولیه اسلامی، توصیفاتی که از این شهر در متون تاریخی صدر اسلام آمده است و در انطباق مشخصات جغرافیای شهر کلار با محدوده سرزمینی کلاردشت امروزی، تردیدی نمی‌ماند که این شهر در منطقه مذکور واقع بوده و نام منطقه و نیز محوطه باستانی مشهور به «تپه کلار»<sup>(۲)</sup> در این دشت نیز گواه انکارناپذیر این واقعیت است.

دشت رسوبی کلار، دشتی میانکوهی است که با وسعتی حدود ۱۵۰۹ کیلومتر مربع و ارتفاع تقریبی ۱۲۵۰ - ۱۳۵۰ متر از سطح دریا در موقعیت جغرافیایی ۲۹° ۳۶' عرض شمالی و ۵۱° ۰۶' طول شرقی (موسوی، ج ۱، ۱۳۸۶: ۸؛ فقیه‌نصیری، ۱۳۸۲: ۴۱) و منطقه کوهستانی غرب مازندران قرار گرفته است. منطقه مورد مطالعه، محدوده‌ای محصور میان کوه‌های مرتفع اطراف است که همچون برج و باروهای مستحکمی دشت و مراکز سکونتی آن را دربر گرفته‌اند (نقشه ۱). این ارتفاعات در واقع منبع تأمین آب‌های سطحی فراوانند که به شکل رودها و چشمه‌های دائمی متعددی در دشت جاری می‌باشند. مهم‌ترین این رودها «سرداب‌رود» است که از چشمه‌سارهای ارتفاعات «علم‌کوه» و «تخت‌سلیمان» سرچشمه گرفته و با عبور از مرکز دشت در حوالی چالوس به دریای مازندران می‌ریزد (محمودزاده، ۱۳۵۰: ۲۴۵ و ۲۴۶؛ ملک‌پور، ۱۳۷۸: ۱۱). علاوه بر رودهای دائمی، جوی‌ها و نهرهای فراوانی<sup>(۳)</sup> نیز در مناطق مختلف دشت جریان دارد که «ملک‌جوی» از مهم‌ترین نمونه‌هایی است که در عصر سلاجقه به طول تقریبی ۱۵ کیلومتر بر دامنه کوه‌های جنوبی کلاردشت احداث شده است (کریمیان، ۱۳۷۹ الف: ۲۵۹-۲۵۴).

طبیعت حاصلخیز، ارتفاعات محصورکننده این دشت و راه‌های ارتباطی با سواحل جنوبی دریای مازندران و مراکز سکونتی دشت تهران، موقعیتی برتر و استراتژیکی برای آن فراهم کرده است (کریمیان، ۱۳۸۳). پراکنش محوطه‌ها و آثار باستانی متعدد در این دشت بر اهمیت زائدالوصف آن در ادوار مختلف تاریخی حکایت دارد.

در مطالعات باستان‌شناختی که از سال ۱۳۱۸ هـ.ش تاکنون در این منطقه انجام شده است، محوطه‌ای با مشخصه‌های قابل انطباق با شهر اسلامی کلار گزارش نشده است. تا پیش از مطالعات تپه کلار به‌عنوان شاخص‌ترین و وسیع‌ترین محوطه باستانی کلاردشت، در سال ۱۳۷۶ توسط نگارنده اول این مقاله و متعاقباً در سال ۱۳۸۵ توسط آقایان موسوی و عباس‌نژاد، انتظار می‌رفت «تپه کلار» همان «شهر اسلامی کلار» باشد. از آنجائی که نگارنده اول این مقاله وجود شهر اسلامی کلار را در «تپه کلار» به دلیل قطر کم لایه اسلامی در عرصه آن منتفی می‌دانست، بررسی به منظور کشف شهر اسلامی کلار را آغاز نمود که در نتیجه آن محوطه‌ای با وسعت بالغ بر ۲۵ هکتار متعلق به صدر اسلام موسوم به «شهر دله» در فاصله ۱/۵ کیلومتری شمال تپه کلار شناسایی شد. بر این اساس طرح بررسی روشمند شهر اسلامی کلار در قالب رساله دکتری نویسنده دوم مقاله حاضر، تدوین و اجرایی شد. وسعت کافی، وجود دیوارهای دفاعی و ارگ حکومتی و نیز غنای آثار قرون اولیه اسلامی در این محوطه سبب شده است تا به عنوان شهر اسلامی کلار در سده‌های نخستین اسلامی مورد بررسی سیستماتیک سطحی نگارندگان قرار گیرد که نتایج مقدماتی آن در ادامه ارائه می‌گردد.



آمل، ساریه، شالوس، لارز، شرز، طمیس، دهستان، جیلان و بدشوارجر، جزئی از قلمرو شمالی امپراتوری ساسانی تحت عنوان «جربی» درج گردیده است (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۱۸). به‌علاوه، «کلار» یکی از چهارده شهر شمال رشته‌کوه‌های البرز بوده است که ابن‌رُسته در اواخر سده سوم هجری از آن به‌عنوان شهری دارای «مسجد جامع» یاد می‌کند (ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۱۷۶).

سایر منابع تاریخی سده‌های اولیه اسلامی، نظیر «البلدان» ابن‌فقیه، «المسالک و الممالک» اصطخری، «صورة الارض» ابن‌حوقل و کتاب «حدودالعالم»، نیز از کلار به عنوان شهری آباد یاد کرده‌اند. ابن‌فقیه همدانی در ذکر شهرهای طبرستان آورده است: «... میان آبادی‌های کوهستانی، شهری است که آن را کلار می‌خوانند، که خود نیز حد و سامان دیلمان است» (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۲۰۹). تأکید ابن‌فقیه به شهر بودن کلار در میان آبادی‌های کوهستانی متعدد طبرستان دلیلی بر اهمیت شهری کلار در آن زمان و داشتن شاخص‌های برتری نسبت به آبادی‌های اطراف بوده که به عنوان شهر از آن یاد می‌شود.

اصطخری نیز (۳۴۰ هـ.ق) کلار را شهر طبرستان در سرحد دیلم معرفی کرده و در ذکر مسافتات آمل تا دیلم فاصله این شهر را تا سالوس (چالوس) یک منزل و از سوی دیگر تا دیلم نیز یک منزل می‌نویسد (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۱۶ و ۲۲۳). ابن‌حوقل (۳۶۷ هـ.ق) از کلار در میان شهرهای دهگانه طبرستان نام برده است (ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۱۲۰). اصطخری و ابن‌حوقل در نقشه‌هایی که از طبرستان و دیلم ارائه کرده‌اند (تصویر ۱)، کلار را در بخش کوهستانی طبرستان و مقابل ری در آن سوی کوه‌های البرز نشان داده‌اند. آن‌گونه که در نقشه این دو جغرافی‌نویس ملاحظه می‌شود، کلار آخرین شهر غربی طبرستان است که همانند آمل به سهولت می‌توانست با شهر ری (پایتخت آل‌بویه) در تعامل باشد.

در حدودالعالم (۳۷۲ هـ.ق) آمده است: «... ناتل، چالوس، روزان و کلار، شهرک‌هایی‌اند اندر کوه‌ها و شکستگی‌ها. و این ناحیتی است هم از طبرستان ... و کلار و چالوس بر حدی است، میان دیلمان خاصه و طبرستان ... و کلار اندر کوه است ... و ایشان را [در ناحیت دیلمان] هیچ شهری منبر نیست، و شهرشان کلار است و چالوس» (حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۳۹۸ و ۴۰۱).

مورخانی چون ابن‌اسفندیار، اولیاءالله آملی و طبری نیز در شرح وقایع طبرستان در دوران اسلامی، بارها از شهر کلار و اسپهبدان، مرزبانان و یا بزرگان که از این منطقه و شهر برخاستند یاد کرده‌اند (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰؛ آملی، ۱۳۴۸؛ طبری، ۱۳۷۲).

تقریباً تمامی منابع بازمانده از سده‌های نخست اسلامی (ابن‌رسته، ابن‌فقیه، ابن‌حوقل، دمشقی، حدودالعالم و ...) این شهر را از شهرهای طبرستان و تنها بعضی از نویسندگان متأخرتر (نظیر ابوالفداء و آملی) آن را از شهرهای دیلم دانسته‌اند. این بدان سبب است که شهر مرزی کلار به دلیل موقعیت استراتژیکش در جریان رویدادهایی متناوباً تحت سلطه حکامی از دو ایالت طبرستان و دیلمان قرار می‌گرفت. در تواریخ، از سده هشتم و نهم هجری نام کلارستاق، کلاره‌دشت و کلاردشت برای منطقه کلار آورده شده است (آملی، ۱۳۴۸: ۶۸؛ مرعشی، ۱۳۶۳: ۳۷ و ۱۹۶-۲۹۸؛ ۱۳۴۷: ۱۴۷، ۳۲۱ و ۳۶۰؛ لاهجی، ۱۳۵۲: ۷۴-۷۷، ۲۸۵ و ۳۱۰). تغییر نام کلار به عنوان یک شهر به کلارستاق و کلاردشت به عنوان یک منطقه را می‌توان مبنی بر کاهش اهمیت شهری کلار و جایگزینی اهمیت منطقه‌ای آن در طبرستان دانست. چنان که کاهش تداوم، تنوع و پراکنش سفال نیز مؤید این امر است.

موقعیت این شهر در سرحدّ دیلم و نیز وجود راه ارتباطی دره رود چالوس با نواحی آن سوی رشته کوه البرز به ویژه ابرشهر «ری» در صدر اسلام، بر نقش چشمگیر آن در ایجاد ارتباط میان شمال البرز و شهرهای آباد فلات مرکزی می‌افزود. بدون تردید به همین سبب است که شاهزادگان پادوسبان<sup>(۵)</sup> در سده دوم هجری از آن به عنوان مقرّ فرمانروایی خود بهره برده‌اند (کریمیان، ۱۳۷۶: ۲). همچنین استفاده از این شهر به عنوان مقرّ حکومتی نه تنها مؤید اهمیت ویژه آن در سده‌های نخستین اسلامی است، بلکه دلیلی است بر اینکه شهر دارای ارگ حکومتی و تأسیسات دفاعی مستحکمی نیز بوده است. در جدول شماره ۱ تعدادی از رویدادهای پنج سده نخست اسلامی طبرستان که شهر و قلعه کلار در آنها نقش‌آفرین بوده‌اند، درج شده است.

\*\*\*

تصویر ۱- راست: شهرهای کلار و ری در نقشه ناحیه طبرستان و دیلم در ۳۴۰ هـ ق (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۶۸)  
چپ: شهرهای کلار و ری در نقشه صورت گیلان و طبرستان به سال ۳۶۷ هـ ق (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۱۸)

## جدول ۱- حوادث تاریخی طبرستان که نام شهر و قلعه کلار در آنها آورده شده است.

تاریخ	فرمانروای کلار	نوع رویداد	تاثیر آن بر کلار
۱۵۰ هـ ق	اسپهبد شهریار پادوسبان	ایجاد پادگان‌های ۵۰ گانه اعراب در طبرستان به دست ابوالعباس طوسی	ساخت مسلحه کلار با ۵۰۰ سرباز
۱۶۹ هـ ق	اسپهبد شهریار پادوسبان	شورش همگانی اسپهبدان و مردم طبرستان علیه عمال خلیفه	مردم و بزرگانی از کلار در این قیام هم‌پیمان اسپهبد بودند.
۱۸۱ هـ ق		شورش مردم چالوس و کلارستاق علیه کشتار والی اعراب در منطقه	
۲۲۴ هـ ق		شورش مازیار بن قارن علیه خلیفه بغداد	کلار هم‌پیمان مازیار بود
۲۵۰ هـ ق	جعفر بن رستم	تشکیل دولت شیعی توسط حسن بن زید	کلار نخستین محل ورود و کسب بیعت حسن بن زید به طبرستان بود
۲۶۰ هـ ق		حمله یعقوب لیث صفاری	کشتار و ویرانی گسترده
۳۸۰-۹۰ هـ ق	سلطان رستم‌دار کجوری	جنگ زبیریان و علویان کیایی در کلار	
۵۶۰ هـ ق		گسترش قدرت اسپهبد شاه غازی رستم در تمام طبرستان	حمله اسپهبد به شهر و قلعه کلار و بروز ویرانی در این شهر
۷۸۲ هـ ق		ورود لشکر سیدفخرالدین به کلار	قلعه (شهر) کلار مخروبه بود
سده ۹ هـ ق		در کتاب سیدظهرالدین مرعشی	قلعه کلار خراب بود

## مطالعات باستان‌شناختی دشت کلار (کلاردشت)

اگرچه منطقه کلاردشت به دلیل کشف گنجینه‌ای (در سال ۱۳۱۸ هـ ش) در محل احداث استخر کاخ پهلوی اول از نظر باستان‌شناسی شهرت بسیار کسب نمود، مطالعات علمی باستان‌شناسان در آنجا محدود به فعالیت‌های اندکی است که در جدول شماره ۲ آورده شده است:

## جدول ۲- پیشینه مطالعات باستان‌شناسی در کلاردشت - مازندران

تاریخ به هـ ش	باستان‌شناس	نوع فعالیت	منبع قابل ارجاع
۱۳۱۸	حبیب‌اله صمدی	حفاری در محل استخر قصر بیلاقی رضاخان پهلوی در تپه اوجایت واقع در دو کیلومتری جنوب حسنکیف	معصومی، ۱۳۵۵: ۶۰
۵۵- ۱۳۵۴	دکتر عزت‌الله نگهبان	بررسی پیمایشی منطقه مرزن‌آباد تا علم‌کوه	مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران
۱۳۷۶	دکتر حسن کریمیان	بررسی، گمانه‌زنی و تعیین حریم در تپه کلار	کریمیان، ۱۳۷۶ الف
۱۳۸۳	آقای شریفی	نقشه‌برداری از تپه کلار توسط	میراث فرهنگی استان مازندران
۱۳۸۵	دکتر سیدمهدی موسوی- کوهپر و رحمت عباس‌نژاد	یک فصل کاوش در محوطه تپه کلار	موسوی و عباس‌نژاد، ۱۳۸۵؛ موسوی و دیگران، ۱۳۸۶
۱۳۸۶	دکتر سیدمهدی موسوی- کوهپر	بررسی باستان‌شناختی منطقه کلاردشت	موسوی، ۱۳۸۶
۱۳۹۱	دکتر حسن کریمیان و سارا سقایی	بررسی سیستماتیک محوطه فرهنگی «شهر دله»	کریمیان و سقایی، ۱۳۹۱

## مکان‌یابی شهر اسلامی کلار

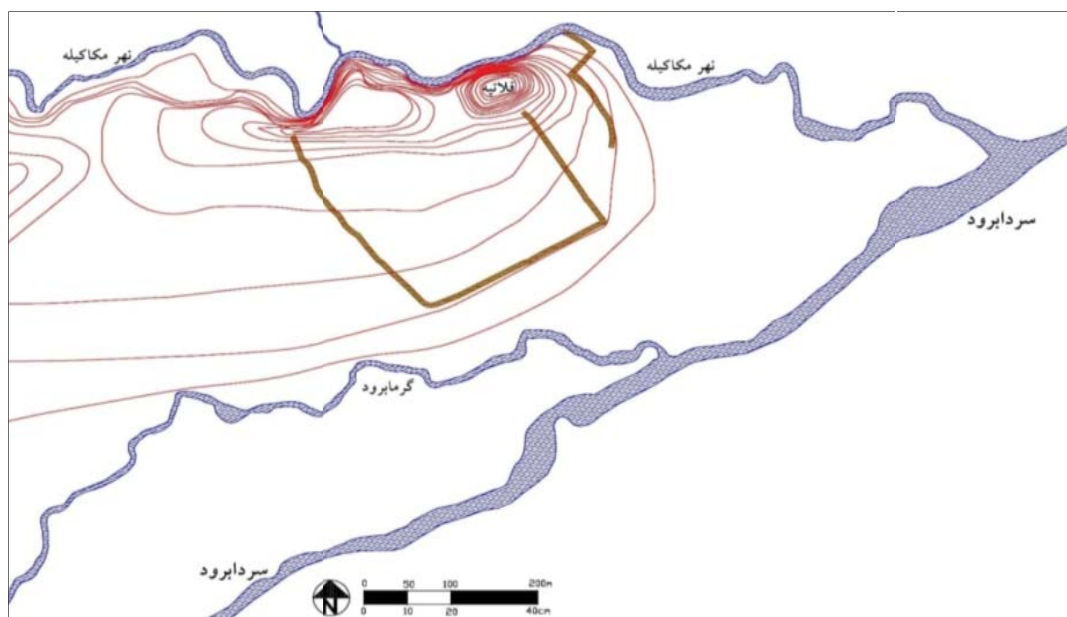
مطالعات تپه باستانی کلار روشن ساخت که شهر عظیم اسلامی کلار هرگز نمی‌توانسته در عرصه این محوطه باستانی (کلار عهد ساسانی) شکل یافته باشد. بنابراین، نگارنده اول این مقاله در بررسی‌های شخصی خود، بقایای شهر اسلامی کلار را در موقعیتی دیگر با نام محلی «شهر دله» (Shar-e Deleh) شناسایی نمود. متعاقباً، این محوطه در تابستان ۱۳۹۱ با مجوز پژوهشکده باستان‌شناسی<sup>(۶)</sup> توسط هیأتی<sup>(۷)</sup> به سرپرستی نگارندگان مورد بررسی سیستماتیک قرار گرفت<sup>(۸)</sup> که در ادامه به معرفی ویژگی‌های جغرافیایی و فضاهای این شهر اسلامی خواهیم پرداخت:

محوطه «شهر دله» تقریباً در شمال شرق کلاردشت و در اراضی آیش روستای پیشنبر تپه و در موقعیت  $25^{\circ} 32' 36''$  عرض شمالی و  $51^{\circ} 12' 10''$  طول شرقی و ارتفاع ۱۰۴۸ متری از سطح آبهای آزاد واقع شده است. این محوطه در فاصله تقریبی ۱/۵ کیلومتری شمال تپه کلار قرار دارد (نقشه ۱ و تصویر ۲).

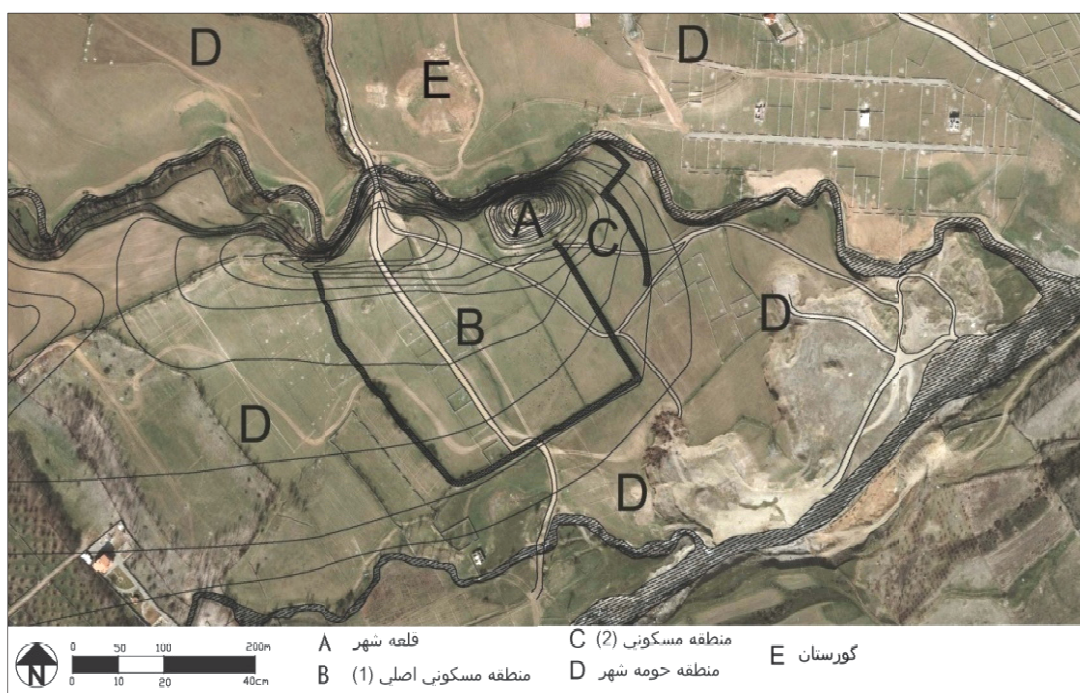


تصویر ۲- موقعیت محوطه‌های «شهر دله» (شهر اسلامی کلار) و «تپه کلار» (شهر تاریخی کلار) در دشت کلاردشت؛ دید از ارتفاعات شمالی دشت

بخش مرتفع و اصلی محوطه شهر دله در میان اهالی به نام «قلا تپه» به معنای «تپه قلعه» معروف است که در نوشتار حاضر نیز با همین نام خوانده می‌شود و از ارتفاعی بین ۷ تا ۱۳ متر برخوردار است. غیر از قلعه مذکور، بر پیرامون محوطه باستانی شهر دله بقایای دیوارهایی دیده می‌شود که سیستم حفاظتی آن را تکمیل و محله‌های شهر را از هم تفکیک می‌نمود. دیواره شمالی و شمال غربی تپه دارای شیب بسیار زیاد و مشرف به دره‌ای است که به وسیله نهر «مکاکیله»<sup>(۹)</sup> ایجاد شده است. در بخش جنوب و جنوب شرق شهر دله رودخانه «گرمابرود» جریان دارد که سیستم دفاعی شهر را تکمیل می‌کرده است و به رودخانه «سردابرو» می‌ریزد (تصویر ۳). به عبارت دیگر، نخستین فرمانروایان اسلامی کلار مرکز فرمانروایی خود را در مکانی پی‌نهاده بودند که تأسیسات دفاعی آن به وسیله رودهایی تکمیل شود. زیرا هر یک از این رودها همانند خندق‌هایی طبیعی ضلعی از شهر را محصور می‌نمود. در رأس تپه و نیز در دامنه غربی آن که از جاده واقع در شمال تپه دید کمتری دارد، چندین حفره حفاری غیرمجاز عمیق ایجاد شده است که بخشی از ساختار معماری آجری و نیز آثار سفالین متعددی را آشکار کرده است.



تصویر ۳- موقعیت محوطه «شهردله» در میان رودهای اطراف. در این تصویر قلعه شهر (تپه قلعه) و دیوارهای آن مشخص است.



تصویر ۴- جانمایی بخش‌های مورد بررسی در محوطه شهر اسلامی کلار (شهردله)



### یافته‌های باستان‌شناختی

در بررسی سطحی، عرصه و حریم شهر مکشوفه در محدوده‌ای مربع شکل، به مساحت تقریبی ۳۵ هکتار مورد پیمایش قرار گرفت. به‌منظور شناخت ویژگی محله‌های مختلف شهر، عرصه آن - که به دلیل وجود عوارض مصنوعی (قلعه و دیوارهای شهر) و عارضه‌های طبیعی (رودها و نهرها) به سهولت قابل تشخیص بودند (تصویر ۳) - به پنج منطقه تقسیم شد که در تصویر شماره ۴ با حروف انگلیسی A تا E مشخص شده‌اند. در ادامه به معرفی ویژگی‌های فضایی هریک از این بخش‌های پنج‌گانه خواهیم پرداخت.

#### منطقه A: ارگ یا قلعه شهر (تپه قلعه)

برجستگی بیضی‌شکلی است واقع در شمال محوطه شهرده که به دلیل ارتفاعش (بین ۷ تا ۱۳ متر) از زمین‌های اطراف کاملاً متمایز است (منطقه A). این تپه با وسعتی معادل نیم‌هکتار، در محور شرقی - غربی فرم گرفته است و از جانب شمالی و شمال شرقی با شیب بسیار زیادی به دره نهر مکاکیله محدود می‌شود. بر عرصه آن حفره‌های متعددی از حفاری غیرمجاز وجود دارد که به همراه شیب موجود موجبات فرسایش و تغییر شکل سطح تپه را فراهم ساخته است (تصویر ۵).



تصویر ۵- نمای شرقی تپه قلعه در محوطه شهرده



تصویر ۶ - ساختار آجری دارای طاق کوچک؛ درون یکی از حفره‌های حفاری غیرمجاز سطح «تپه قلعه»

پراکندگی فراوان قطعات آجر و تنبوشه‌های سفالی در سطح تپه، به ویژه بخش شمالی آن چشمگیر است. آجرهای موجود مربع‌شکل و در ابعاد  $20 \times 20 \times 5$  سانتی‌متر هستند. از یافته‌های معماری در این بخش ساختار آجری و دارای طاق بیضی کوچک، همانند گریه‌رو در معماری گرمابه‌ها است که در محل یکی از حفاری‌های غیرمجاز آشکار شده است (تصویر ۶). ملات سازه ساروج است و اندود روی آن سفید و آهکی است. حفاری‌های غیرمجاز متعددی در سطح قلعه انجام شده است که در اطراف دهانه حفاره‌های عمیق قاچاق قطعات متعدد سفال، به ویژه سفال لعاب‌دار به دست آمد که از نظر مطالعاتی ارزشمند هستند. با توجه به انبوهی پراکنش سفال در عرصه قلعه شهر، ۱۸۰ نمونه شاخص انتخاب شد که طرح نمونه‌هایی از آن‌ها در طرح‌های ۱ تا ۴ آورده شده است.

### منطقه B: منطقه مسکونی ۱ (محدوده اصلی داخلی دیوار شهر - شارستان)

محدوده مستطیل شکل محصور در برجستگی دیوارمانندی که در بخش جنوبی «تپه قلعه» گسترده شده بود، به عنوان اصلی‌ترین منطقه مسکونی شهر (منطقه B) در نظر گرفته شد. ارتفاع باقی‌مانده، قطر و طول دیوار محصورکننده عرصه مسکونی شهر در قسمت‌های مختلف متفاوت است<sup>(۱۰)</sup> لیکن تردیدی نیست که به‌وسیله قله‌سنگ و ملات گل ساخته شده است. به گفته اهالی منطقه، در گذشته بر سطح این منطقه از شهردله قله‌سنگ‌های بسیاری پراکنده بود که با رونق ساخت‌وساز در منطقه کلاردشت، جمع‌آوری و در ساختمان‌های جدید استفاده شد. فراوانی پراکنش انواع قطعات سفالی لعاب‌دار و بدون لعاب در این بخش مؤید وجود آثار در خور توجه زیر سطح محوطه است. در بررسی‌های سطحی این منطقه ۲۶۴ قطعه سفال شاخص جمع‌آوری شد. از آنجایی که دیوار شرقی منطقه مسکونی ( $W1 = 150$  متر) بر میانه ضلع جنوبی قلعه شهر عمود می‌گردد، محله‌ای دیگر در جنوب شرقی قلعه فرم گرفته که به نام منطقه (C) نام‌گذاری شده است.

### منطقه C: منطقه مسکونی ۲ (محدوده داخلی دیوار دوم شهر)

با ملاحظه بقایای دیوار دیگری در جنوب شرق ارگ شهر (تپه قلعه)، به نظر می‌رسد که محله مسکونی دیگری در شرق منطقه مسکونی اصلی شهر (منطقه B) وجود داشته است. اگرچه وسعت این منطقه تقریباً یک‌چهارم منطقه مسکونی اصلی شهر است، به‌واسطه ارتباطی که با قلعه‌شهر دارد، می‌تواند به عنوان محله سکونت اشخاصی تلقی شود که به نحوی از سایر سکنه شهر متمایز بوده‌اند. به هرروی، داده‌های سطحی تفاوت قابل-ملاحظه‌ای را عرضه نمی‌دارد و اثبات این نظریه جز با انجام حفاری باستان‌شناسانه امکان‌پذیر نیست.

### منطقه D: منطقه حومه‌ای

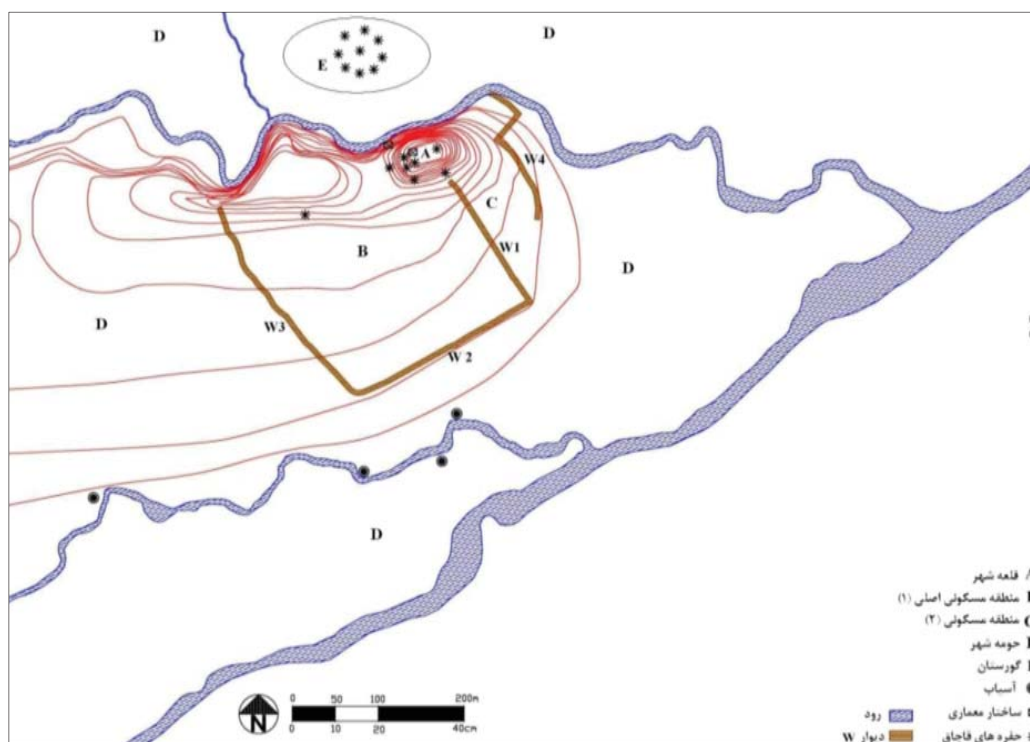
منطقه‌ای از شهر است که در حدفاصل دیوارهای دفاعی و رودهای تکمیل‌کننده امنیت شهر جای می‌گیرد. این منطقه از شمال شرق محدود به دره عمیق ماکایله و از شرق و جنوب شرق محدود به دره رودخانه سرداب‌رود است. شاخص‌ترین اثری که در این بخش یافت شده است برجستگی دیوارمانندی تقریباً موازی با دیوار W1 است که با نام W4 مشخص شد. به‌علاوه بقایایی از سازه‌های آبی و گورستان شهر در این منطقه شناسایی شد که در تصویر شماره ۷ جایابی شده است.

## □ گورستان شهر - E

این بخش از شهر که در شمال تپه‌قلعه قرار دارد، به گفته اهالی منطقه گورستانی بسیار کهن بوده که از سال‌ها پیش مورد هجوم حفاران غیرمجاز قرار گرفته و تمام آثار آن به غارت رفته است. چنانچه حفاران از این گورستان اشیایی کشف نموده باشند بایستی آن را به دوران پیش از اسلام مرتبط دانست که احتمالاً در قرون اولیه اسلامی نیز مورد استفاده قرار گرفته است. در بررسی سطحی این بخش اغلب سفال بدون لعاب به‌دست آمد و پراکندگی آثار سفالی نسبت به بخش‌های پیشین بسیار ناچیز بود.

## □ سازه‌های آبی

در بررسی‌های سطحی از بخش جنوبی منطقه حومه‌ای شهر اسلامی کلار بقایای تعدادی آسیاب شناسایی شد که بی‌تردید از آب رود «گرمابرود» به چرخش درمی‌آمدند (تصویر ۷). تعدادی از این آسیاب‌ها داخل زمین‌های محصور اهالی وجود داشت و محل سه آسیاب دیگر نیز در حومه جنوبی محوطه شهردله ثبت شد. در شرق این شهر نیز (در منطقه‌ای به نام «شال کولی») دو آسیاب و یک آبدنگ<sup>(۱۱)</sup> به ثبت رسید<sup>(۱۲)</sup>. وجود تعداد قابل‌ملاحظه‌ای آسیاب و آبدنگ در حومه محوطه مورد مطالعه مؤید اهمیت کشاورزی در معیشت ساکنان این شهر اسلامی است.



تصویر ۷- مناطق چهارگانه در محوطه اسلامی شهردله و جانمایی یافته‌های بررسی

## یافته‌های فرهنگی

مهم‌ترین یافته‌های این بررسی قطعات سفال بود. مجموعاً ۶۸۳ قطعه شاخص سفال جمع‌آوری شد که از این تعداد ۲۳۳ عدد (حدود ۳۵٪) لعاب‌دار و ۴۵۰ عدد (حدود ۶۵٪) بدون لعاب است. سفال‌های بدون لعاب شامل سفالینه‌های ساده، دارای تزیینات کنده، افزوده، داغدار و نیز قطعاتی از تنبوشه یا بام‌پوش سفالی می‌شود (طرح ۱ و ۲). اغلب سفال‌های بدون لعاب دارای خمیره قرمز هستند و علاوه بر خمیره‌های ساده، خمیره خاکستری‌رنگ با روکش نارنجی و قرمز نیز وجود دارد. تمامی سفال‌های لعاب‌دار دارای خمیره نخودی - قرمز و پخت کافی هستند. رنگ‌های کرم، قهوه‌ای و سبز سه رنگ اصلی در نمونه‌های دارای لعاب است و تزیینات آن‌ها را می‌توان به سه دسته نقاشی زیرلعاب، نقوش کنده زیرلعاب (اسگرافیاتو) و لعاب پاشیده تقسیم کرد (طرح ۳ و ۴). سفال‌های لعاب‌دار محوطه «شهردله» با نمونه‌های به‌دست آمده از سایر محوطه‌های صدر اسلام شمال ایران مانند شهر ناتل نور (مهاجری‌نژاد، ۱۳۸۷؛ ۱۳۹۰)، کجور (لزدوستی، ۱۳۷۹؛ هاشمی، ۱۳۸۱؛ هاشمی و دیگران، ۱۳۸۹)، آمل (وفایی، ۱۳۷۷)، رامسر (قمری و دیگران، ۱۳۸۹)، منطقه خوری سو هفت‌دغنان گیلان (جهانی، ۱۳۸۲)، کرانه غربی سفیدرود (Tomohoko 2004؛ Kazuya et al. 2004؛ نوکنده و فهیمی، ۱۳۸۲)، شهر و دیوار تمیشه (Bivar & Fehervari 1966) شباهت بسیار دارند. بنابر وجود تکنیک‌های تزیینی لعاب پاشیده، خطوط کنده زیر لعاب (اسگرافیاتو) و نیز نقاشی زیر لعاب بر روی زمینه کرم‌رنگ و نیز مقایسه (جدول ۳) نمونه‌های شاخص با سفال‌های مطالعاتی دوره اسلامی موزه ملی ایران و محوطه‌های صدر اسلام شمال ایران، سفال‌های این محوطه را می‌توان به سده‌های سوم تا ششم هجری قمری منسوب دانست.

## نتیجه

شواهد باستان‌شناختی در محوطه «شهردله»، از جمله قلعه (منطقه A)، بقایای دیوارهای دفاعی و منطقه‌های مسکونی (مناطق B و C) و نیز آثاری از فعالیت‌های معیشتی ساکنان این محوطه استقرار در حومه آن (منطقه D) بی‌هیچ تردید وجود یک شهر باستانی را به اثبات می‌رساند. جهت اصلی این شهر مستطیلی‌شکل شمالی - جنوبی است و مساحت آن با احتساب گورستان و تأسیسات آبی حومه آن حدود ۲۰ هکتار برآورد گردید. وجود مناطق سه‌گانه «حاکم‌نشین» (ارگ)، «مناطق مسکونی» (شارستان) و «منطقه حومه‌ای» (ریض)، الگوی شهر ایرانی را به نمایش می‌گذارد.

فقدان داده فرهنگی قبل از اسلام در عرصه شهر مؤید آن است که این شهر متعاقب استیلای حاکمان اسلامی بر شمال ایران در یک‌ونیم کیلومتری شمال محوطه باستانی تپه کلار احداث شده است. به‌علاوه با گاهنگاری نسبی داده‌های سطحی روشن شد که این شهر در سده‌های نخستین اسلامی (به‌ویژه سده‌های دوم تا ششم هجری) روزگار رونق خود را طی نموده و آنگاه به دلیل نامعلومی متروک و تخریب شده است. این دقیقاً همان زمانی است که جغرافی‌نویسان قرون اولیه اسلامی از رونق شهر اسلامی کلار نام برده و نقش آن را در تحولات تاریخی شمال ایران مورد تأکید قرار داده‌اند. بدین ترتیب، با احتمال بسیار زیاد می‌توان پذیرفت که این محوطه همان شهر کلار مذکور در منابع قرون اولیه هجری است.

جدول ۳- مقایسه نمونه‌های شاخص سفال‌های لعاب‌دار تپه شهردله با سفال‌های مطالعاتی دوره اسلامی موزه ملی ایران و محوطه‌های مشابه

ردیف	کد سفال	قطعه	رنگ خمیره	آمیزه	پوشش		نمونه قابل مقایسه
					بیرون	درون	
۱	AS/078	لبه	قرمز	کانی	لعاب	لعاب	مهاجرینژاد، ۱۳۹۰: لوح ۲ (۴).
۲	AS/080	بدنه	نخودی	کانی	لعاب	لعاب	جهانی، ۱۳۸۲: طرح ۸(۵); لزدوستی، ۱۳۷۹: طرح ۷۶ و ۷۴; Tomohoko, 2004: fig 105.
۳	AN/065	بدنه	قرمز	کانی	لعاب	لعاب	Bivar & Fehervari, 1966: pl. v/c.
۴	AN/067	بدنه	نخودی	کانی	لعاب گلی سفید	لعاب	Bivar & Fehervari, 1966: pl. v/c; مهاجرینژاد، ۱۳۸۷: لوح ۹ (۸۰); ۱۳۹۰: لوح ۲ (۴); وقایی، ۱۳۷۷: طرح ۱; لزدوستی، ۱۳۷۹: طرح ۳۵.
۵	B1/170	بدنه	قرمز	کانی	لعاب	-	جهانی، ۱۳۸۲: طرح ۸(۵).
۶	B1/144	لبه	قرمز	آلی و کانی	لعاب	لعاب	Tomohoko, 2004: fig 106; لزدوستی، ۱۳۷۹: طرح ۴۶ و ۵۰.
۷	B1/177	بدنه	قرمز	آلی و کانی	لعاب	-	مهاجرینژاد، ۱۳۸۷: ۲۴۰; لزدوستی، ۱۳۷۹: طرح ۷۴.
۸	B2/061	پایه و کف	قرمز	کانی	لعاب سفید	لعاب گلی سفید	مهاجرینژاد، ۱۳۹۰: لوح ۸ (۱).
۹	C/059	لبه	قرمز دودزده	کانی	لعاب سبز	لعاب سبز	مهاجرینژاد، ۱۳۹۰: لوح ۱۱ (۳).
۱۰	D1/002	کف	قرمز	آلی و کانی	لعاب	-	جهانی، ۱۳۸۲: طرح ۲ (۳); مهاجرینژاد، ۱۳۸۷: لوح ۱۰ (۹۴).
۱۱	D2/032	لبه	قرمز	آلی و کانی	لعاب سفید	لعاب گلی سفید	هاشمی و دیگران، ۱۳۸۹: شکل ۶ (۵); Kazuya et al., 2004: fig 47 (20)
۱۲	D2/035	لبه	قرمز	آلی و کانی	لعاب سبز	لعاب گلی سفید	مهاجرینژاد، ۱۳۹۰: لوح ۷ (۲); لوح ۱۱ (۳).
۱۳	D2/040	بدنه	قرمز	کانی	لعاب آبی	لعاب	مهاجرینژاد، ۱۳۹۰: لوح ۶ (۱); لوح ۱۲ (۱).
۱۴	D2/048	بدنه	قرمز	کانی	لعاب	لعاب	Tomohoko, 2004: fig 104; فلاح، ۱۳۹۰: ۲۷۶ (۵-۳۱).
۱۵	E/042	بدنه	قرمز	کانی	لعاب غلیظ قرمز	لعاب گلی سفید	فلاح، ۱۳۸۸: ۱۰۵ (۳); ۲۷۵ (۵-۲۵); ۲۷۶ (۵-۳۳).
۱۶	E/045	کف	قرمز	کانی	لعاب	-	Tomohoko, 2004: fig 104; فلاح، ۱۳۸۸: ۲۲۸ (۹۳); ۱۳۹۰: ۲۷۶ (۵-۳۱).

## پی‌نوشت

- ۱- این واژه در گویش بومیان به معنای «محوطه واقع شده در درون شهر» است.
- ۲- این محوطه باستانی به شماره ۴۸۹ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است.
- ۳- رودهای کوچکی مانند: «گرم‌رود»، «مکارودکیله»، «والد کیله» و ... از این نمونه‌اند.
- ۴- گنجینه طلایی شامل ظروف و خنجر طلایی و تعدادی اشیاء سفالی و مفرغی است که در سال ۱۳۱۸ هـ.ش در مجاورت روستای اوجایت یافت شد و در اختیار موزه ایران باستان قرار دارد.
- ۵- این سلسله از سال ۴۵ تا ۱۰۰۶ هـ.ق بر رستم‌دار، رویان، نور و کجور حکمرانی نموده‌اند تا آنکه شاه عباس اول صفوی آنها را از میان برد.
- ۶- بررسی محوطه شهر اسلامی کلار پیرو مجوز شماره ۹۱۲/۲۰۸/۳۰۹، مورخ ۱۳۹۱/۰۴/۰۷ از پژوهشکده باستان‌شناسی و در بازه زمانی یک ماهه ۱۳۹۱/۰۴/۲۰ تا ۱۳۹۱/۰۵/۲۰ انجام شد.
- ۷- جای آن است که از همکاری صمیمانه خانم‌ها زهرا علی‌نژاد اسبویی و بصیرا سقایی و آقایان میثم فلاح و سعید امیرحاجلو در فعالیت میدانی بررسی حاضر کمال سپاس و قدردانی را نمائیم.
- ۸- این بررسی‌ها در واقع بخشی از پروژه تحقیقاتی دکتری نگارنده دوم است که با عنوان «شهرهای مازندران در گذار از ساسانی به اسلامی با اتکاء به یافته‌های باستان‌شناسانه: مطالعه موردی دو شهر کلار و ناتل» در گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران در حال اجرا می‌باشد.
- ۹- این نهر که از جانب غرب به شرق در شمال و شرق قلعه شهر جاری است، از روستای مکارود عبور کرده و به رودخانه سرداب‌رود می‌پیوندد.
- ۱۰- طول حصار شرقی ۱۵۰ متر، حصار جنوبی (W2) ۲۰۰ متر و دیوار غربی (W3) ۲۵۰ متر است.
- ۱۱- آبدنگ نوعی از تأسیسات آبی است که همانند آسیاب با کمک نیروی آب غلات را کوبیده و آرد می‌کردند. تفاوت آن با آسیاب در روش آرد کردن بوده است. به این معنا که به جای عمل سایش، از ضربه زدن و کوبیدن برای آرد کردن استفاده می‌شد.
- ۱۲- هم‌اکنون در محل یکی از آسیاب‌ها و آبدنگ، کارخانه آب معدنی دایر شده است.

## منابع

- املی، مولانا اولیاءالله (۱۳۴۸) *تاریخ رویان*، تصحیح منوچهر ستوده، بنیاد فرهنگ ایران، بی‌جا.
- ابن اسفندیار کاتب، بهاء‌الدین محمد بن حسن (۱۳۲۰) *تاریخ طبرستان*، جلد اول (از ابتدای بنیاد طبرستان تا استیلای آل زیار)، تصحیح عباس اقبال، چاپخانه مجلس، بی‌جا.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۳۴۵) *صوره الارض*، ترجمه جعفر شعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، بی‌جا.
- ابن خردادبه، ابولقاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱) *مسالک و ممالک*، ترجمه سعید خاکرند، چاپ نخست، مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل با همکاری مؤسسه فرهنگی حنفاء، تهران.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵) *الاعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، امیرکبیر، تهران.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق (۱۳۴۹) *البلدان*، ترجمه ح. مسعود، بنیاد فرهنگ ایران، طهران.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل (۱۳۴۹) *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۷) *مسالک و ممالک*، به کوشش ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۳) *ممالک و مسالک*، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، بی‌جا.
- جهانی، ولی (۱۳۸۲) «گزارش مقدماتی گمانه‌زنی محوطه تاریخی خوری‌سو هفت دغنان؛ آذرماه ۱۳۸۲»، در *گزارش‌های باستان‌شناسی (۲)*، ویرایش حمید فهیمی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۸۹-۲۱۶.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب* (۱۳۷۲) ترجمه میرحسین شاه، دانشگاه الزهراء، تهران.

- دمشقی، شمس‌الدین (۱۲۸۱هـ.ق) *نخبة الدهر فی عجایب البر و البحر*، بی‌نا، سن پترزبورگ.
- صمدی، حبیب‌اله (۱۳۳۴) «گنجینه کلاردشت»، در *گزارش‌های باستان‌شناسی*، اداره کل باستان‌شناسی، تهران، ۱۳۶-۱۱۵.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۲) *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، ۱۵ مجلد، انتشارات اساطیر، تهران.
- فقیه‌نصیری، طهمورث (۱۳۸۲) *کلاردشت: زادگاه علامه میرزا محمدطاهر تنکابنی طبرسی فقیه نصیری*، شاهنامه، تهران.
- فلاح، میثم (۱۳۸۸) *بررسی روشمند و گاهنگاری تپه‌های باستانی شهرستان محمودآباد، استان مازندران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، به راهنمایی دکتر کمال‌الدین نیکنامی، گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، منتشر نشده.
- قمری فتیده، محمد؛ مهرداد قربانی مقانکی؛ مرتضی ادیب‌زاده (۱۳۸۹) «گزارش مقدماتی بررسی باستان‌شناسی شهرستان رامسر»، در *مجموعه و خلاصه مقالات همایش ملی چشم‌انداز باستان‌شناسی شمال کشور در دهه آینده*، به کوشش سیدمهدی موسوی کوهپیر، حسن هاشمی زرج‌آباد و محمد قمری فتیده، تهران: انتشارات اول و آخر، ۱۵۷-۱۷۴.
- کریمیان، حسن (۱۳۷۶الف) *گزارش کامل گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه باستانی کلار - کلاردشت*، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- کریمیان، حسن (۱۳۷۶ب) «مبانی نظری مطالعات باستان‌شناسی در تپه باستانی (شهر) کلار»، در *خلاصه مقالات دومین گردهمایی باستان‌شناسی ایران*، شوش، ص ۸۵.
- کریمیان، حسن (۱۳۷۹الف) «ملک جوی در کلاردشت»، *فصلنامه علمی فنی هنری اثر*، شماره ۳۱ و ۳۲، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۲۵۹-۲۵۴.
- کریمیان، حسن (۱۳۷۹ب) «اسکل‌دچی سبک هزاران ساله معماری شمال ایران»، در *مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، ج ۳، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۴۳۸-۴۵۸.
- کریمیان، حسن (۱۳۸۳) «فرهنگ و تمدن کلاردشت، قربانی ساخت و سازهای بی‌رویه»، *روزنامه ایران*، ۲۰ تیر ماه ۱۳۸۳.
- کریمیان، حسن و سارا سقایی (۱۳۹۱) *گزارش بررسی شهر اسلامی کلار*، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- لاهیجی، علی بن شمس‌الدین بن حاجی حسین (۱۳۵۲) *تاریخ‌حانی: شامل حوادث چهل ساله گیلان از ۸۸۰ تا ۹۲۰ قمری*، تصحیح منوچهر ستوده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، بی‌جا.
- گیرشمن، رومن (۱۳۹۰الف) *هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی*، ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ سوم، علمی و فرهنگی، تهران.
- گیرشمن، رومن (۱۳۹۰ب) *هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی*، ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ سوم، علمی و فرهنگی، تهران.
- لزدوستی، افشین (۱۳۷۹) *گزارش بررسی و شناسایی آثار باستانی کجور*، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان مازندران، منتشر نشده.
- مرعی، سید ظهیرالدین (۱۳۴۷) *تاریخ گیلان و دیلمستان*، تصحیح منوچهر ستوده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، بی‌جا.
- مرعی، سید ظهیرالدین (۱۳۶۳) *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، تصحیح برنهارد دارن، نشر گستره، تهران.
- محمودزاده، کمال (۱۳۵۰) *شناخت دریای مازندران و پیرامون آن*، بی‌نا، تهران.
- معصومی، غلامرضا (۱۳۵۵) *باستان‌شناسی ایران (از ۲۴۰۷ تا ۲۵۳۵ شاهنشاهی)*، نشریه شماره ۱۵، اداره روابط عمومی تاریخ و آرشیو نظامی، چاپخانه ارتش شاهنشاهی.
- ملک‌پور، علی (۱۳۷۸) *کلاردشت (جغرافیا، تاریخ و فرهنگ)*، چاپ دوم، نشر کارآفرینان، تهران.
- موسوی کوهپیر، سیدمهدی (۱۳۸۶) *گزارش کامل بررسی باستان‌شناختی منطق کلاردشت*، ۲ مجلد، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- موسوی کوهپیر، سیدمهدی و رحمت عباس‌نژاد سرستی (۱۳۸۵) *گزارش نخستین فصل کاوش باستان‌شناختی تپه کلار کلاردشت*، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی، منتشر نشده.
- موسوی، سیدمهدی؛ رحمت عباس‌نژاد و محمود حیدریان (۱۳۸۶) «گزارش مقدماتی کاوش‌های باستان‌شناختی در تپه کلار کلاردشت (فصل اول، ۱۳۸۵)»، در *مجموعه مقاله‌های نهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران*، ۵۰۹-۴۷۴.
- مهاجری‌نژاد، عبدالرضا (۱۳۸۷) *گزارش اولین فصل کاوش باستان‌شناسی شهر تاریخی ناتل‌نور*، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان مازندران، منتشر نشده.

مهاجری‌نژاد، عبدالرضا (۱۳۹۰) دومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی ناتل نور، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان مازندران، منتشر نشده.

نوکنده، جبرئیل؛ حمید فهیمی (۱۳۸۲) «پژوهش‌های باستان‌شناختی هیئت مشترک ایران و ژاپن در کرانه‌های غربی سپیدرود گیلان؛ ۸۱-۱۳۸۰»، در گزارش‌های باستان‌شناسی (۲)، ویرایش حمید فهیمی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۲۷-۶۶.

واندنبرگ، لویی (۱۳۷۹) *باستان‌شناسی ایران باستان*، ترجمه عیسی بهنام، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.  
وفائی، شهربانو (۱۳۷۷) *شهر قدیم آمل*، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان مازندران، منتشر نشده.  
هاشمی زرج‌آباد، حسن (۱۳۸۱) *بررسی باستان‌شناسی آثار و محوطه‌های دوره اسلامی منطقه کجور واقع در غرب مازندران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، به راهنمایی دکتر الیاس صفاران، دانشگاه تربیت مدرس، منتشر نشده.  
هاشمی زرج‌آباد، حسن؛ سیدمهدی موسوی کوهپیر؛ محمود حیدریان و رحمت عباس‌نژاد سرستی (۱۳۸۹) «گزارش اجمالی بررسی باستان‌شناسی منطقه کجور نوشهر»، در مجموعه و خلاصه مقالات همایش ملی چشم‌انداز باستان‌شناسی شمال کشور در دهه آینده، به کوشش سیدمهدی موسوی کوهپیر، حسن هاشمی زرج‌آباد و محمد قمری فتیده، تهران: انتشارات اول و آخر، ۱۸۳-۱۹۸.

یوسفی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۷۰) *تاریخ تنکابن (مجال ثلاث)*، نشر قطره، تهران.

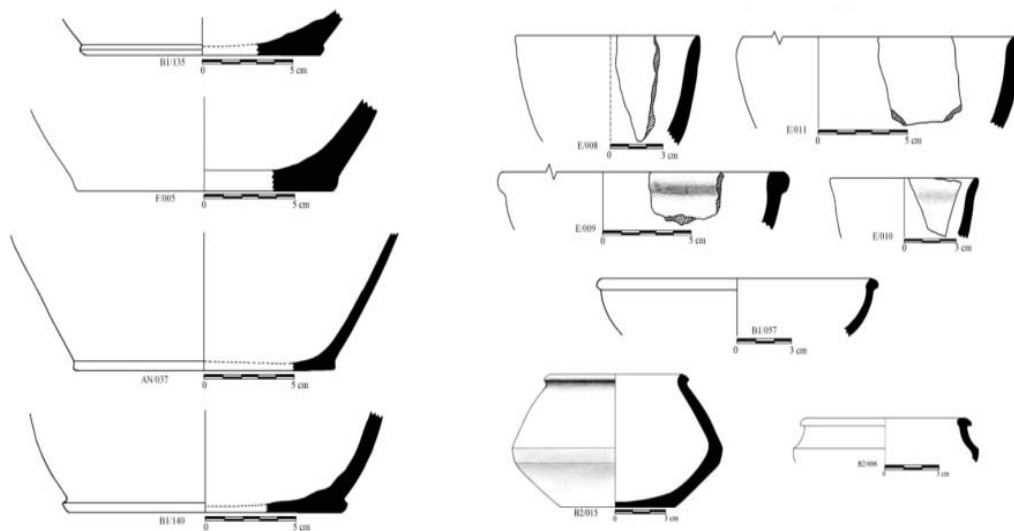
Bivar, A. D. H. & G. Fehérvári (1966). The Wall of Tammisha. *Iran* IV: 35- 50.

Kazuya, Y., Fahimi, H. & Takura A., (2004). List of Sites Surveyed in 2002, in: O. Tadahiko, J. Nokandeh and Y. Kazuya (eds.), Preliminary Report of the Iran Japan Joint Archaeological Expedition to Gilan: Third Season, Iranian Cultural Heritage and Tourism Organization (ICHTO) & Middle Eastern Culture Center in Japan (MECCJ), Tehran & Tokyo: pp. 7- 53.

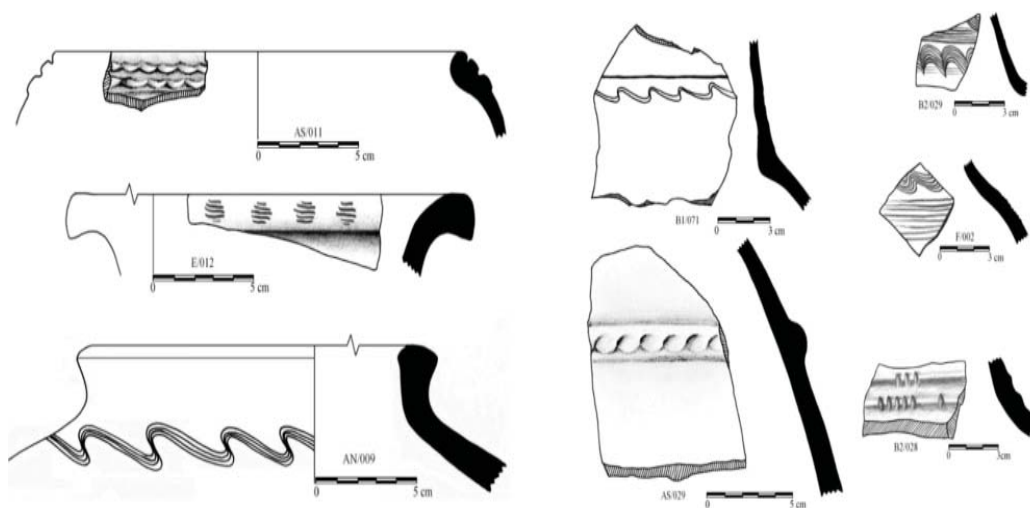
Tomohiko, O. (2004). Glazed Pottery, in: O. Tadahiko, J. Nokandeh and Y. Kazuya (eds.), Preliminary Report of the Iran Japan Joint Archaeological Expedition to Gilan: Third Season, Iranian Cultural Heritage and Tourism Organization (ICHTO) & Middle Eastern Culture Center in Japan (MECCJ), Tehran & Tokyo, pp. 63- 71.



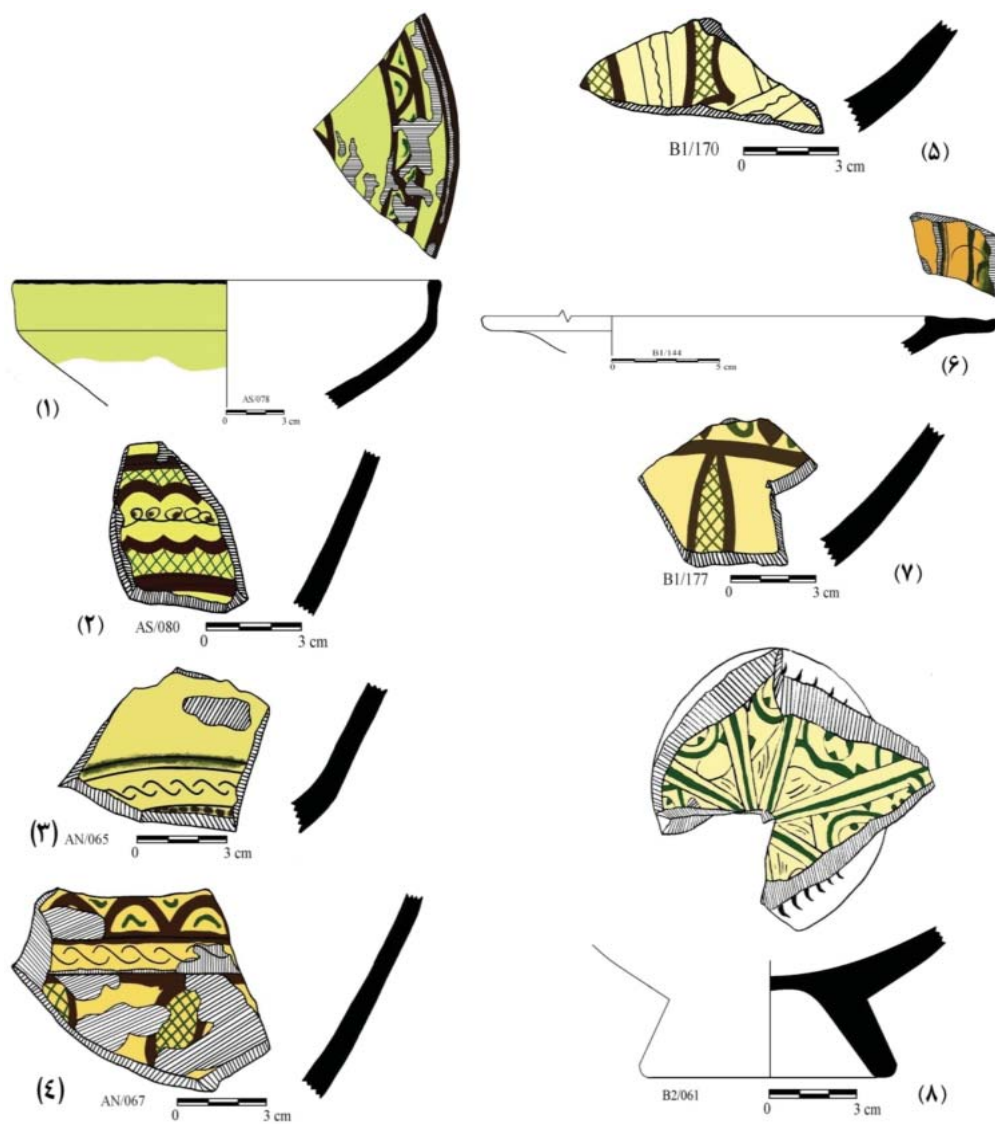
## تصاویر



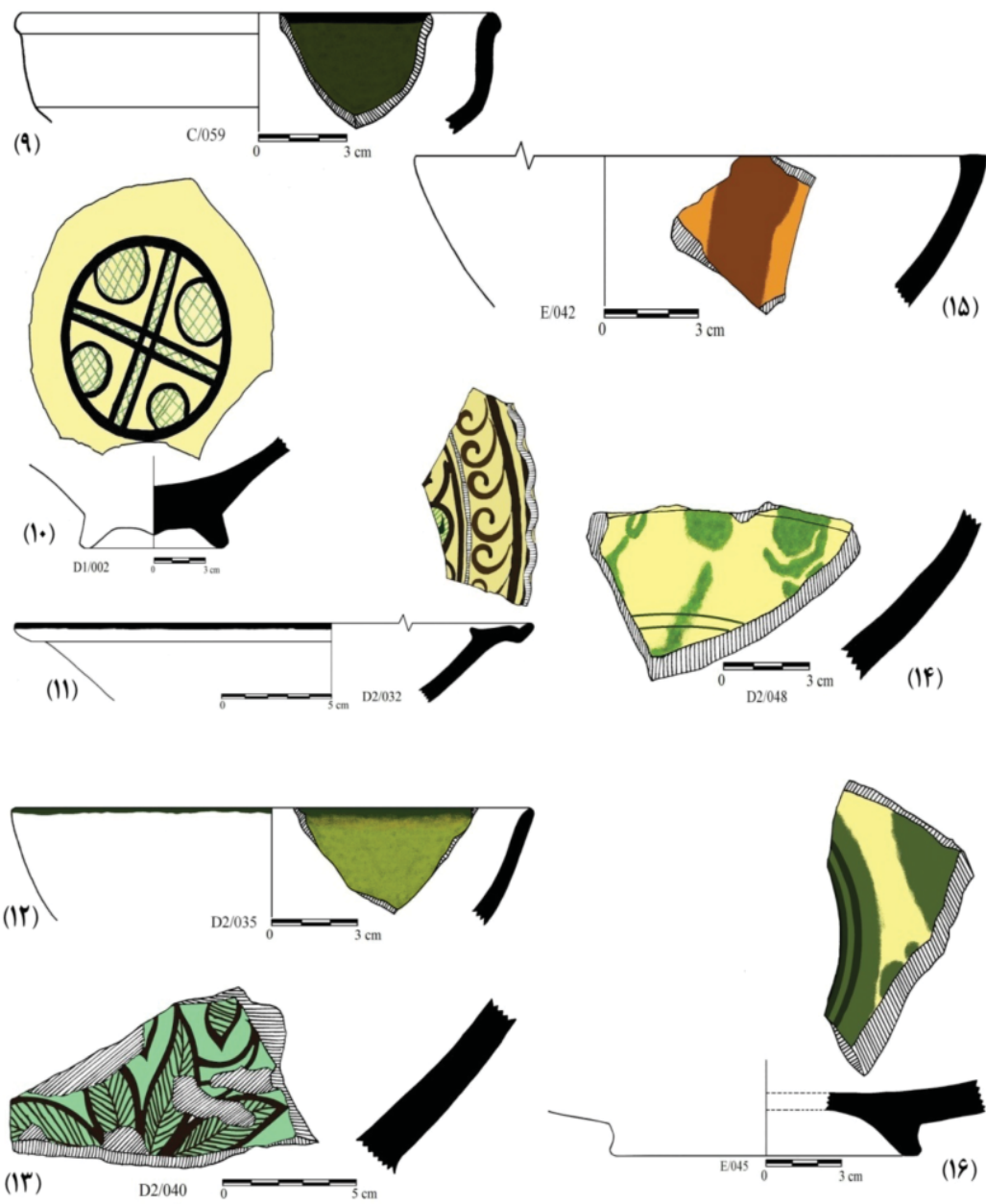
طرح ۱- نمونه‌هایی از سفال‌های ساده محوطه شهردله



طرح ۲- نمونه‌هایی از سفال‌های ساده با تزیینات کنده و افزوده محوطه شهردله



طرح ۳- نمونه‌هایی از سفال‌های شاخص لعاب‌دار محوطه شهردله



طرح ۴- نمونه‌هایی از سفال‌های شاخص لعاب‌دار محوطه شهردله